

A jozefinizmus dicsérete Ladislaus Bartholomaeides cseh nyelvű munkájában

PAPP Ingrid

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs
ORCID: 0000-0002-0470-1360

The appreciation for Josephinism in the Czech language work of Ladislaus BARTHOLOMAEIDES

Abstract | Ladislaus BARTHOLOMAEIDES published his *Rozmlauwánj Jozefa Druhého s Matěgem Prwnjm Korwýnus řečeným* in Prague in 1790, the year that Joseph II died. He used the popular genre of afterlife conversations to draw parallels between the reigns of King Matthias I (HUNYADI) and Joseph II in Hungary and to portray the latter's dubious decrees in a more favorable light. In his work, BARTHOLOMAEIDES highlights brings out the rulers (Saint Stephen, Louis the Great of Anjou, Matthias, Vladislaus II and Joseph II) who played a decisive role in the thinking of intellectuals both in Hungary and Bohemia. According to him, all of them spoke either Czech or Slovak, the latter being the chosen mutual language of mutual conversation. The foregrounding of language is indeed a comment on the situation in the eighteenth century and the complex ethnic relations between the Kingdom of Hungary and the Kingdom of Bohemia, which were in a state of personal union.

As a Slovak intellectual, BARTHOLOMAEIDES took a stand in the Czech language for the domestic policies and reform efforts of the Habsburg Emperor Joseph II, king of Hungary and Bohemia. As an unconditional supporter of the ruler, he wanted to show that the reign of Matthias, one of the greatest kings of the Hungarians, was comparable to that of Joseph II. This ambition of the author says much about the loyalty and loyalty of Slovak intellectuals to Joseph II.

Keywords | Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, 18th century, josephinism, Czech and Slovak Language

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

A Magyar Királyságban és Erdélyben a 17–18. század fordulójától kezdve az egyházak alkalmazásában álló értelmiség érzékelte a világi értelmiségi réteg számottevő hiányát, és igyekezett e hiányt betölteni. A 18. században és a 19. század első évtizedeiben tevékenykedő lelkészek a dogmatika, a felekezeti polémia és a hitbuzgalmi műfajok mellett – vagy olykor már azok helyett – a világi tudományterületek és mesterségek felé fordították figyelmüket, amelyek művelésére akkor még nem alakult ki a megfelelő számú és összetételű szakértelmiség. A magyarországi irodalomtörténet-írás Tarnai Andor kezdeményezése nyomán laicizálódó egyházi értelmiségnek nevezi e lelkészek több nemzedékét.¹ Ladislaus Bartholomaeides (1754–1825) ochtinai (mártonházai) lutheránus lelkész, történetíró és gondolkodó életműve jó példa erre a folyamatra.²

A 18. század közepén a felvilágosult abszolutista elvek szerint kormányzott Habsburg Birodalom a centralizált államgépezet modernizálására, hatékonyságának fokozására törekedett, s mind ennek, mind a magángazdaságoknak az irányításához korszerű világi műveltséggel rendelkező, magasan képzett szakemberekre volt szükség.³ A változásokat érvényesítő államhatalom állami keretek közé szorította az egyházat, gyengítette a pápai befolyást és a jezsuita rend hatalmát. Mária Terézia 1773-ban felszolta a jezsuita rendet, állami felügyelet alá vonta az egyházi fenntartású iskolákat, és növelte az állami iskolák számát. Ezzel a rendeletével elérte, hogy a jól képzett jezsuita szerzetesek vagy világi papokká váljanak, vagy kifejezetten laikus értelmiségi foglalkozást válasszanak. A protestáns egyházakban továbbra is az maradt jellemző, hogy a papok egyházi feladataik ellátása mellett tudományos tevékenységet is folytattak. Az egyházi háttérű értelmiségieken kívül a polgárság és a kismemesség soraiból kerültek ki a szakértelmiség tagjai.

II. József 1780-ban bekövetkezett trónra lépésével a folyamatok felgyorsultak. Meg nem koronázott királyként nem kellett garantálnia a rendi szervezetek és jogok megtartását. 1781-es türelmi rendelete az evangélikusok, a reformátusok, az unitáriusok és az ortodoxok szabad vallásgyakorlását engedélyezte. 1784-es nyelvrendelete a Habsburg Birodalom egységességét azzal kívánta megteremtetni, hogy hivatalos nyelvének

1 TARNAI Andor, „A laicizálódó egyházi értelmiség”, in *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, *A magyar irodalom története* 2, 551–559 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964); TARNAI Andor és CSETRI Lajos, *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, *A magyar kritika évszázadai* 1 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981).

2 Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, *A természet jóvoltából hajózható Sajó folyóról*, ford. RIMÓCZINÉ HAMAR Márta, tan., szerk. KECSKEMÉTI Gábor (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013); RESTÁS Attila, „Ladislaus Bartholomaeides kisebb latin nyelvű munkái”, in *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és LENGYEL Réka, *Convivia neolatina Hungarica* 1, 178–186 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015); RESTÁS Attila, „Dél-gömöri települések Ladislaus Bartholomaeides vármegyeleírásában (Szövegközlés)”, in *Ünnepi tanulmányok Gyulai Éva 70. születésnapjára*, szerk. FAZEKAS Csaba, 337–350 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK, 2023); Erika BRŤÁŇOVÁ, szerk., *Osvietenské písanie Ladislava Bartolomeidesa: Rozhovor Jozefa II. s Matejom I. Korvínom v kráľovstve mŕtvych* (Bratislava: Slovenskej Akadémie Vied, 2022).

3 E folyamatok szellemi vetületeiről alapvető: KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980).

a németet tette meg. Felvilágosult modernizációs törekvései észszerűek voltak, azonban teljesen figyelmen kívül hagyták a birodalom országainak és nemzetiségeinek évszázadok óta fennálló rendjét, hagyományait és szokásait. Törekvéseit a főként polgári vagy paraszti sorból származó, jelentős számban protestáns jozefinista értelmiség lelkesedése kísérte, noha intézkedéseinek mindegyikét még e kör sem tudta támogatni, némelyiket pedig megütközéssel fogadta. A rendeleteinek visszavonását, majd a halálát kísérő demonstratív tüntetéshullám pedig a magyar nemesség nemzeti ideológiájának kivételesen erőteljes megmutatkozását hozta el.

II. József uralma idején Bartholomaeides is jozefinista volt. 1790-ben, az uralkodó halálának évében adta ki az álláspontját megvilágító, *Rozmlauwánj Jozefa Druhého s Matěgem Prvním Korvynus řečeným* című munkáját.⁴ Az irodalomtörténet Bartholomaeides honismereti és természetföldrajzi munkásságára már évtizedek óta felfigyelt,⁵ azonban történeti, művelődéstörténeti és politikai érdeklődését és az ezzel összefüggő műveit először a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Irodalmi Intézetének tudományos munkatársa, Erika Brtáňová értékelt a mű szövegkiadásában.⁶ A hiánypótló munka nyolcvan lapon mutatja be Bartholomaeides korát, munkásságát, recepcióját és művét. Ezt követi a jegyzetekkel ellátott, kétnyelvű (biblikus cseh és mai szlovák) szövegkiadás és Bartholomaeides életrajza.

Bartholomaeides a lukianoszi eredetű túlvilági beszélgetések népszerű műfaját, de nem a műfaj szatirikus, hanem laudatív lehetőségeit használta fel arra a célra, hogy I. (Hunyadi) Mátyás magyar király és II. József uralkodása között párhuzamot vonjon, és II. Józsefet és cselekedeteit ezáltal ismertesse meg és fogadtassa el a szlovák néppel.

A Mátyás királlyal kapcsolatos történeti hagyomány évszázadok óta elevenen élt mind a humanista historiográfiában és az azt befogadó főúri és nemesi udvarokban,⁷ mind pedig a folklorizálódott meshős emléket a szóbeliségben őrző alsóbb rétegekben.⁸

A 16. század közepén a magyar humanista filológusok lázas igyekezettel próbálták fellelni a Mátyás-kori írásokat. A kiadások sorát Mátyás udvari történetírója, Antonio

4 Mind a szlovákiai, mind a magyarországi könyvtörténeti kutatások azt feltételezik, hogy a kiadvány Besztercebányán jelent meg, és kizárólag a téma kényes volta miatt került a címlapra a prágai nyomtatási hely. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a szerző összes többi munkája a Magyar Királyság területén került kinyomtatásra. A szlovák szakirodalomban az is felvetődött, hogy a szerző eredetileg csakugyan Prágában szerette volna kiadni a művét. Erika BRTÁŇOVÁ, „Osvietenské písanie Ladislava Bartolomeidesa”, in BRTÁŇOVÁ, *Osvietenské písanie...*

5 BARTHOLOMAEIDES, *A természet jóvoltából...*, 3–8.

6 Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, „Rozmlouvání Jozefa Druhého s Matěgem Prvním Korvynus řečeným v království zemřelých při přítomnosti některých jiných uherských králů držané”, in BRTÁŇOVÁ, *Osvietenské písanie...*, 55–78.

7 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és reformáció 28 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

8 KRÍZA Ildikó, „Egy jezsuita Mátyás-dráma folklór vonatkozásai”, in *A magyar színház születése: Az 1997. évi egri konferencia előadásai*, szerk. DEMETER Júlia, A régi magyar színház 1, 74–87 (Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó, 2000); KRÍZA Ildikó, *A Mátyás-hagyomány évszázadai*, Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007).

Bonfini műve,⁹ a Magyar Királyság félezer éves történetének reprezentatív, humanista latin nagyelbeszélése nyitotta. A reneszánsz uralkodó személyiségéről szóló máig legérzékletesebb forrásnak, Galeotto Marzio *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis Matthiae Serenissimae Ungariae regis* című anekdotagyűjteményének¹⁰ kézírata is előkerült Nyaláb várában, s azt a humanista Gyalui Torda Zsigmond 1563 nyarán adta ki Bécsben. A kora újkor európai műveltségének Mátyásról szóló ismereteit alapvetően ez a két munka biztosította. Bonfini ismételt kiadásainak története ismert; Galeottót is megjelentették a magyar történelem forrásainak olyan reprezentatív gyűjteményében, mint Bongarsiusé (Frankfurt, 1600).¹¹ Bartholomaeides szempontjából az a legjelentősebb recepciótörténeti tény, hogy 1746-ban Galeotto elfoglalta a helyét Bél Mátyás tanítványa, Johann Georg Schwandtner (1716–1791) Bél előszavával megjelentetett, a Bongarsiuséval azonos című (*Scriptores rerum Hungaricarum*) bécsi gyűjteményének első kötetében is. Bartholomaeides dialógusában maga József utal rá, hogy írtak egy könyvet Mátyás tréfás mondásairól és cselekedeteiről. A szerzőt nem nevezi meg, de bizonyos, hogy itt Bartholomaeides a Schwandtner által kiadott Galeottóra gondol. De tudhatott róla a közeli, jolsvai parókián lelkésztársaként, a gömői egyházmegye esperesi tisztségben pedig elődjeként szolgáló Wallaszky Páltól (1742–1824) is, aki már 1769-ben monográfiát adott ki a Mátyás-kor irodalmi életéről (*Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria*), 1785-re pedig a teljes magyarországi irodalomtörténetet szintézisbe foglaló munkájának első változatát is megírta (*Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque ad tempora delineatus*).¹²

9 Antonius DE BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, Tom. I–III; Tom. IV, Pars I; Tom. IV, Pars II. (Appendix, Fontes, Index), szerk. (I–IV/1:) Iosephus FÖGEL, Béla IVÁNYI és Ladislaus JUHÁSZ, (IV/2:) Margarita KULCSÁR és Petrus KULCSÁR, BSMRAe: Saeculum XV – BSMRAe: Series nova 1 (Leipzig–Budapest: B. G. Teubner–K. M. Egyetemi Nyomda–Akadémiai Kiadó, 1936–1976); Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 1995).

10 Galeottus MARTIUS [MARZIO] NARNIENSIS, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Iohannem eius filium liber*, szerk. Ladislaus JUHÁSZ, BSMRAe: Saeculum XV (Leipzig: B. G. Teubner, 1934); Galeotto MARZIO, „Könyve Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről, fiához, a nemes János hercegehez”, ford. KARDOS Tibor, in *Humanista történetírók*, szerk. KULCSÁR Péter, Magyar remekírók, 52–107 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977).

11 [Jacobus BONGARSIVS], szerk., *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici. Ex veteribus plerique, sed iam fugientibus editionibus revocati, quidam nunc primum editi* (Frankfurt: Wechel András örökösei, Claudius Marnius, Ioannes Aubrius, 1600). További kiadásai között megemlítendő, hogy 1611-ben Kassán rendezte sajtó alá a humanista költészet és *ars historica* művelőjeként ismert Johannes Bocius, 1723-ban Bécsben az ő kiadását ismételték meg. 1783-ban a latin humanista munka már magyarul is ismertetésre került, az ex-jezsuita Molnár János *Magyar könyv-ház* című pozsonyi gyűjteményének második kötetében.

12 BÁTORI Anna, „Kompilációs olvasás: Hivatkozások és kereszteszközök Paullus Wallaszky historiae litterariájában”, in *Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann és SZILÁGYI Márton, Csokonai universitas könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 55, 268–286 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014); BÁTORI Anna, „A tudás hálózatai: Rotarides Mihály és Wallaszky Pál: egy kapcsolat olvasatai”, in BÉKÉS, KASZA és LENGYEL, *Humanista történetírás...*, 259.

Bartholomaeides hivatkozik ugyan a megnevezetlen Galeotto munkájára, de egyszer sem idézi, egyetlen történetét sem eleveníti fel. Az általa a Mátyás-alak megrajzolásához felhasznált vonások nem a humanista irodalomból jönnek. A Mátyásról szóló humanista műveltséganyag ugyanis a 17. század során az olyan populáris műfajokba is bekerült, mint például a naptárak. A naptárakban közölt kronologikus összeállítások visszatérő eleme volt, hogy amikor 1490. április 6-án Mátyás király Bécsben meghalt, ugyanazon a napon budai oroszlánjai is elpusztultak. Ez az exemplum eredetileg Bonfini szövegéből jön, de a 18. században már olyan közkeletű, hogy akár orális hagyomány is lehet. Mátyás király alakja megtalálható a délszláv néphagyományban, cseh, szlovák és ukrán epikus versekben, mondákban és mesékben is. Alapvetően a folklórhagyomány őrzött meg történeteket arról, hogy Mátyás álruhában járta az országot, és különböző tanulságos és tréfás események részese lett – Bonfininál vagy Galeottonál ilyesminek nyoma sincs. A magyar irodalomtudomány ma sem tudja pontos eredetüket megjelölni, csak folklórgyűjtésekből adatolhatók. Bartholomaeides dialógusában ilyen az a történet, amely a „cinkotai kántor” gyűjtőnéven ismert magyar mesehagyományhoz hasonlít,¹³ vagy a bécsújhelyi ostrom során az ágyúgolyóktól megrettent török követ esete. Az utóbbi, a szóbeliségből vett elemek feltehető eredetéhez Bartholomaeides egy további adata vezet közelebb. Azt a helyet, ahol a szlovák alattvalóival jó kapcsolatot ápoló Mátyás király Liptó vármegyében vadászott és falatozott, az uralkodóról nevezték el Király-hegynek (Kráľová hoľa). A Vág, a Garam, a Hernád és a Gölnic vízgyűjtőjének határán fekvő Király-hegy a szlovák történelmi hagyomány szempontjából kivételes fontosságú hely, amely számos szerzőt megihletett. Ezen a helyen és Mátyás idejében játszódik Andrej Sládkovič (1820–1872) *Detvan* című művének cselekménye is. A hagyomány szerint egy kőbe maga Mátyás karcolta volna bele a nevét, egy másik hagyomány ezt egy tréfás latin feliratnak tudja („Hic fuit Matthias rex, comedit ova sex”), mindenesetre a felirat sohasem került elő. Az azonban bizonyos, hogy a szlovák népi emlékezet Mátyás királyt a sajátjának tartotta, e körben elevenen élt az uralkodó emlékezete. Mindez megfelelő alap volt annak a célnak a megvalósításához, hogy Bartholomaeides II. Józsefet mint Mátyással párhuzamba állítható, a nép javát akaró, jó uralkodót erősítse meg a szlovák nép köztudatában.

Van azért a dialógusban olyasmi is, aminek az eredetét csakugyan Bél körül, csak hogy a besztercebányai, majd pozsonyi polihisztor egy másik vállalkozásában kell keresni. Bél és munkatársai *Notitia Hungariae novae historico-geographica* című sorozatukban – amely Bartholomaeides számára a címadásig menően a legfőbb minta volt Gömör vármegyéről készített leírásához (1806–1808) – a Magyar Királyság vármegyéinek földrajzát, történelmét, statisztikáját dolgozták fel, s ebben Mátyással kapcsolatos történeti adatok is helyet kaptak. Mátyás király Toldi Miklóssal való megismerkedésének története innét való. A magyar történeti hagyomány konszenzusa, hogy a nagy erejű Toldi Nagy Lajos király vitéze volt, ekként dolgozta fel életét és cselekedeteit a

13 JÓKAI Mór, *Az önkényuralom adomái (1850–1858)*, szerk. SÁNDOR István, Jókai Mór összes művei: Adomák 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1992), 51–53 (70. anekdota), <http://mek.oszk.hu/05600/05663>.

16. században Ilosvai Selymes Péter históriás éneke, a 19. század közepén pedig Arany János verses trilógiája.¹⁴ Bél *Notitiájának* 1742. évi, Nógrád vármegyét bemutató kötete azonban egy alternatív hagyományt rögzít, eszerint Toldi Miklós Mátyás király vitéze lett volna.¹⁵ Bartholomaeides minden bizonnyal innét merítette a maga adatát, amelynek nyomán az ő Mátyása is előadja a petrencsrudat könnyű pálcaként megemelő hős történetét.

Mátyás és II. József párhuzamba állítása egyébként nem Bartholomaeidesnek jutott először az eszébe. Az első magyar folyóirat, a pozsonyi *Magyar Hirmondó* 1784. márciusi egyik számában olvasható az a névnapi köszöntő vers, amellyel id. Péczeli József (1750–1792) komáromi kálvinista lelkész József-napon az uralkodónak kedveskedett. A magyar nép javán munkálkodó, az alacsony sorú emberektől sem elzárkózó uralkodó Péczeli szerint maga is utalt rá, hogy a gonoszt irtó, a jót előmozdító cselekedetei hírének rövidesen úgy kell majd szájról szájra járniuk, ahogyan most Mátyáséről beszélnek („Meg mondta, hogy Mátyást így veszi ki szánkából”), és valóban, a dicséret, a hála és az áldás mértékében ők már egyek („Két ilyly jó Királyok szívünkben nem férnek”).

Mielőtt azonban elandalodnánk a magyar és a szlovák közönség számára egyaránt kedves király szerepeltetése fölött, meg kell mondanunk, hogy egészen különleges – magyar nézőpontból azt mondhatjuk: offenzív és provokatív – módon szerepel viszont Bartholomaeides dialógusában a nyelvkérdés. A beszélgetés elején, amikor a Magyar Királyság egykori uralkodói (Szent István, Anjou Nagy Lajos, Hunyadi Mátyás, Jagello II. Ulászló és II. József) a közöttük folyó beszélgetéshez közös nyelvet keresnek, maga Mátyás javasolja Józsefnek, aki legszívesebben németül szólalna meg, hogy valamenynyien inkább szlovákul („slowensky”) beszéljenek.

Bartholomaeidesnek a Kárpát-medencei nyelvekről kialakított felfogásához a következő kereteket kell figyelembe vennünk. A Magyar Királyság hivatalos nyelve 1844-ig a latin volt. II. József azonban Bartholomaeides dialógusában kijelenti, hogy latinul nem szívesen beszél, ugyanakkor a német nyelvet megfelelőnek tartja a beszélgetés folytatásához. E véleményében a birodalmi szemléletű jozefinista modernizáció történeti tényei, vagyis a német nyelvet előíró 1784. évi rendelete köszön vissza. Ezt a rendeletet a vármegyék élesen elutasítottak, sőt a jozefinista értelmiség sem tudta maradéktalanul támogatni. Bartholomaeides dialógusában Mátyás is azt mondja, hogy ő ugyan igen, de a beszélgetésben részt vevő többi uralkodó nem beszél németül. Az 1790. év magyar valóságában az történt, hogy a magyar identitású nemesség és az ország értelmiségének jelentékeny hányada, beleértve a jozefinista meggyőződésűeket

14 ILOSVAI Péter, „Toldi Miklós históriája”, in *Balassi Bálint és a 16. század költői*, szerk. VARJAS Béla, 2 köt., Magyar remekírók, 2:238–252 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979); ARANY János, *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*, szerk. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951).

15 BOROVSKY Samu, CSÁNKI Dezső és SZIKLAY János, szerk., *Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája). A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája: Nógrád vármegye* (Budapest: Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, [1911]).

is, a német ellen tiltakozva a magyar nyelv hivatalos használatát kezdte követelni, s e felzúdulás József halálát követően nemzeti demonstrációvá erősödött. A kérdést például Bartholomaeides felső-magyarországi kortársa, a jozefinizmustól a jakobinus mozgalom radikalizmusáig eljutó Kazinczy Ferenc egész életében napirenden tartotta, de csak a századfordulót követően jutott el oda, hogy teoretikus jelentőségű, ám politikai állásfoglalásnak is szánt munkát dolgozott ki a magyar nyelvnek az állam hivatalos ügyeinek vitelére való maradéktalan alkalmasságáról (1808).¹⁶ Az 1790-es fiktív dialógusban azonban senkinek még csak eszébe sem jut magyarul beszélni vagy a magyar nyelvet javasolni. A Magyar Királyság északi területein élő szláv ajkú és szlovák identitású értelmiségben a magyar nyelv használatának szorgalmazása hasonló ellenérzéseket keltett, mint a magyar identitású lakosokban a német nyelv. Az észak-magyarországi szlovák identitású protestáns lakosság egyöntetűen a Kralicei Biblia cseh nyelvét használta a 18. század végén, míg a helyi szlovák nyelvhasználatot tükröző írásmódra a katolikus egyházban voltak egyre fokozódó mértékű törekvések, már Pázmány Péter kezdeményezése, a 17. század eleje óta.¹⁷ A lutheránus Bartholomaeides cseh nyelvű dialógusában az uralkodók a „slowensky” nyelv használatában egyeznek meg.

Mit is jelenthet pontosan az a „slowensky” nyelv, amelyet Mátyás király a beszélgetéshez javasol? Mátyás ezt kedves liptákjainak, vagyis Liptó vármegyei (mint láttuk: például a Király-hegy tövében lakozó) híveinek a nyelveként nevezi meg, vagyis egy Alsó-Magyarországon (a történelmi Magyar Királyság északi részének nyugati felén) beszélt *regionális szláv nyelvnek* kell lennie. Ugyanakkor azt, hogy maga is ismeri ezt a nyelvet, azzal bizonyítja, hogy *csehországi* fogsága idején sajátította el, első, *cseh* feleségével is e nyelven beszélt, továbbá hosszú ideig *cseh* királyi ambíciókat táplált. Ezt a nyelvet, vagyis a csehet a ténylegesen cseh–magyar perszónalunióban uralkodó II. (Jagelló) Ulászló is jól ismeri, így elegendő a kézenfekvő „dobře, dobře” szavakkal helye-

16 AJKAY Alinka, „Inkább magyarul”: Az 1808-as tübingeni pályázat és a magyar nyelv ügye (Budapest: Universitas Kiadó, 2018).

17 KÄFER István, „Az Isteni igazságra vezérlő Kalauz 1634-es szlovák fordításának kézírata”, *Világirodalmi Figyelő* 5 (1959): 176–180; KÄFER István, „In Slavonico exprimere»: A szlovák irodalmi műveltség kezdetei”, in *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Pázmány irodalmi műhely: Tanulmányok 2, 395–400 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2001); KÄFER István, „Lacrumae gentis Slavonicae: A szlovák művelődéstörténet kezdetei az RMNy harmadik kötetében”, in *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból: Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos ülészaka és kiállítása, 2000. október 12. – Studien über die ungarländische Typographie des 17. Jahrhunderts: Széchényi Nationalbibliothek Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung, 12. Oktober 2000. I. Der dritte Band der Bibliographie „Alte ungarländische Drucke“ (RMNy) 1636–1655. II. Vor 350 Jahren wurde Miklós Misztótfalusi Kis geboren*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Libri de libris, 123–128 (Budapest: OSZK–Osiris Kiadó, 2001); KÄFER István, „A Biblia a szlovák nemzeti művelődésben”, in *Biblia Hungarica philologica: Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban; Az Országos Széchényi Könyvtárban a „Biblia sacra Hungarica: A könyv, »mely örök életet ád« (2008. 11. 21.–2009. 03. 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai*, szerk. HELTAI János, A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei 3, 197–203 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009); KÄFER István, „A keresztény Magyarország szlovák építőkövei: Pázmány Kalauzának szlovák fordításai”, in *Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter „Kalauz”-áról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 14, 205–208 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016).

selnie. Ezt a mindennapos, de a magyar királyi udvarban teljesen szokatlan szóhasználatát már Heltai Gáspár 16. századi krónikája¹⁸ (Bonfini művének rövidített és adaptált magyar nyelvű változata) megörökítette, s erről kapta a magyar historiográfiában közkeletű melléknevét is („Dobzse Ulászló”). Nagy Lajos a javasolt nyelv használatát azzal fogadja el, hogy a magyar után élete végén a lengyel királyi trónt is megszerezte. Vagyis ugyanazon nyelv pártolói hol egy szlovák regionális nyelv, hol a cseh, hol a lengyel irodalmi köznyelv használatát írják körül. József elfogadja a javasolt nyelv használatát, de részéről nem személyes kötődésről van szó, csupán arról a praktikus gyakorlatról, ahogyan a Habsburg uralkodóház tagjait egészen a 20. századig a birodalom nyelveinek lehető teljességére következetesen megtanították.

A legérdekesebb nyilatkozat azonban még hátra van. Ezt a Magyar Királyság alapítója, a magyar nemesi rend állandó hivatkozási alapja, a magyar nemzeti szuverenitás mindenkori megtestesítője, I. (Szent) István király teszi. Nem nevezi ugyan meg, ám nyilvánvalóan a neki tulajdonított *Intelmek* szellemiségére hivatkozik, amely az ország nyelvi sokszínűségének megbecsülésére, az ország szilárdságához való hozzájárulására tanít.¹⁹ Amit azzal kapcsolatban mond, hogy a nem magyar ajkúak („Slowákú”) talán még inkább támogatták őt, mint saját magyar vérrokonai, az a Magyar Királyság országalakóinak elsősege körül kialakult, már a 17. századtól élesedő, a 18. században nyomatékot nyerő vitakérdés szlavofil szólamát vezeti tovább. És ez a Szent István kijelenti a dialógusban, hogy cselekedeteiben nem magyar vérségi őseinek hagyományaihoz és erkölceihez kapcsolódott, hanem az igazán érdemes és dicséretes dolgokat a német és a szlovák hagyományból fogadta be, magáévá tette és követte. Így természetes az is, hogy beszéli a javasolt szláv nyelvet (bármelyik és bármilyen legyen is az).

József azzal erősíti rá az István által kifejtett és követett értékválasztásra, hogy megemlíti: saját édesanyja uralkodásának idején valaki felismerte, hogy a Szent István-i törvények is a frank törvényhozásból adaptált szövegek. Ezzel a mondattal érkeztünk meg a dialógusnak ahhoz a sarkalatos kijelentéséhez, amely egészében határozza meg Bartholomaeides pozícióját és a kifejtettek értelmezését. A szövegegyezést Mária Terézia uralkodása idején megállapító tudós nincs megnevezve a dialógusban. Nyilvánvalóan a jezsuita Péterffy Károly (1700–1746) volt az, aki 1741-ben, a magyar egyházi zsinatokat és törvénykezést vizsgáló kánonjogtörténeti alpművében²⁰ arra a felismerésre jutott: Szent István törvénykönyve a 847. évi mainzi zsinat határozatainak a szoros átvételével jött létre. De ezúttal nem a felfedező személye a fontos, sőt az sem, hogy a kor

18 HELTAI Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól*, szerk. KULCSÁR Margit, tan. KULCSÁR Péter, Bibliotheca historica (Budapest: Magyar Helikon, 1981).

19 Ladislaus HAVAS, ford., szerk., *Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de institutione morum sive Admonitio spiritualis – Szent István: Erkölcsstanító könyvecske avagy Intelmek*, 1. köt., ΑΓΑΘΑ: Studia ad philologiam classicam pertinentia quae in Aedibus Universitatis Debreceniensis rediguntur: Series Latina 2 (Debrecen: Debreceni Egyetem, 2004).

20 PÉTERFFY Károly, *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata...*, 2 köt. (Pozsony–Bécs: Kaliwoda–Royer, 1741–1742).

friss nemzetközi szaktudománya hamarosan megerősítette ezt a megállapítást.²¹ Ha nem az a személy az érdekes, aki – még ugyancsak Mária Terézia idejében, 1764-ben – először használta a filológusok által felismert történeti tényt aktuálpolitikai állásfoglalásra, s ezzel olyan botrányt keltett, hogy a magyar rendek kérésére az uralkodónó kénytelen volt betiltani latin nyelvű munkáját, ő maga pedig megszünt Magyarországon politikai tényező lenni. Az exjezsuita Kollár Ádám Ferencről (1718–1783), az udvari könyvtár munkatársáról, később vezetőjéről van szó,²² aki az országgyűlésre összegyűlő magyar rendek rendi szabadságjogokra való, Werbőczyre támaszkodó hivatkozását semmisítette meg azzal, hogy az államalapító király tevékenységében nem a nemzeti hagyományokból, hanem egyedül az uralkodói akarat által megválasztott alapelvekből és joganyagból kiinduló, egyszemélyi, szuverén törvényalkotót mutatta meg.²³ Azt az abszolutista eszményképet, amelynek a kidolgozására a bécsi aktuálpolitika faktortól kapott direkt megrendelést, s amely a magyar rendiség történeti jogokra való hivatkozásával tökéletesen összeegyeztethetetlen volt. Hasonló feladatokra, a történeti és levéltárosi munka Habsburg politikai érdekeket előmozdító kifejtésére Kollár – és munkatársa, a Pozsonyban tanító, lutheránus Benczur József (1728–1784) – még számos alkalommal kapott felkérést élete során. Annak a birodalmi patriotizmusnak volt az egyik leghatékonyabb ideológusa, amely a birodalomban élő nemzeti entitások történeti kiválóságait a szülőföldjük és vérségük helyett a dinasztikus érdeket felvállaló és az osztrák–német politikai intézkedéseket töretlen lojalitással helyeslő, etnikailag ugyan nem, de birodalmi értelemben osztráknak számító hőökké formálta át.²⁴ Konceptiójának egyedül a radikalizmusa feltűnő: e hősök sorába a magyar államalapító királyt, Szent Istvánt is beléptette.

Kollár személyes identitása azonban összetettebb képet mutat az osztrák állameszmét szolgáló birodalmi patriotizmusnál. Csak ritkán – sajátos módon egy humanista

-
- 21 1747-től kezdve számos ízben jelent meg Magyarországon (Győrött, Kolozsvárt és Kassán is) jezsuita évfolyamok vizsgáit köszöntő reprezentatív kiadványként a németalföldi jezsuita, Jan Stiltinck (Joannes Stiltinus, 1703–1762) latin és görög forrásokat is hasznosító összeállítása *Vita Sancti Stephani regis Hungariae...* címmel, amely az első mai értelemben vett tudományos korszakmonográfia Szent Istvánról, mégpedig bollandista szellemenben és szaktudással. Műve csakugyan utal István törvényeinek frank zsinati eredetére, de Péterffy nevének említése nélkül. Az a közvetlen forrás, ahol Kollár a dolognak utánanézett, viszont csupán a zsinati határozatokat közreadó korábbi kiadványok modernebb edíciója volt, a kölni jezsuita történész, Hermann Joseph Hartzheim (1694–1763) *Concilia Germaniae* sorozata, amelyben a Szent István-i alkalmazásra nincs utalás, csupán a frank szövegek közzététele történt meg.
- 22 Vita Kollár Ádám Ferenc szlavofil meggyőződéséről és politikai tevékenységéről: DÜMMERTH Dezső, „Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében: Kollár Ádám működése”, *Filológiai Közöny* 12 (1966): 391–413; SZIKLAY László, „A »hungarus«-probléma és Kollár Ádám”, *Filológiai Közöny* 13 (1967): 227–229; DÜMMERTH Dezső, „Kollár Ádám problémája”, *Filológiai Közöny* 13 (1967): 442–444.
- 23 KOLLÁR Ádám Ferenc, *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae libellus singularis* (Bécs: Trattner, 1764).
- 24 A 19. század elején már Joseph Hormayr volt a birodalmi patriotizmus hangadó ideológusa, akinek Archivjában, 1824-ben Galeotto Mátyás-dicsőítéséből is német nyelvű kivonat készült.

szövegkiadás, Oláh Miklós *Hungariájának*²⁵ jegyzeteiben – látni engedett szláv identitása ugyanis az osztrák dominanciájú birodalmi egység eszméje és a bécsi centralizáció azt előmozdító abszolutisztikus eszközei mögé lépten-nyomon olyan elemeket csempész be, amelyek egy ausztrószláv felfogás irányába mutatnak. Ezeknek pedig – a göttingai August Ludwig Schlözer közvetítésével – egészen a magyar nemzethalált, a magyar etnikumnak a környező szláv tengerben való feloldódását vizionáló Herderig nyúló hatása van. A Kollár által szerkesztett bécsi *Allergnädigste privilegierte Anzeigen* 1773-ban egész sorozatot közölt a Magyarországon használatos nyelvek történetéről, s a latin, a német, a szláv, ezen belül a cseh nyelvhez csak 1775-ben tette hozzá a magyart, amelyről rögtön tisztázta, hogy tulajdonképpen sohasem volt a nemzet vagy az ország általi használatra alkalmas nyelv, ebben a szerepben mindig is a latin szerepelt.

Az, hogy Bartholomaeides dialógusában egy percre sem merül fel az a lehetőség, hogy a magyar királyok beszélgetésükben a magyar nyelvet használhatnák, nyilvánvalóan Kollár hatása. Olyan hatás, amelyet Bartholomaeideshez késmárki tanára, Benczur közvetíthetett. E hatások nyomán – a dialógus színes egyvelegének végeredményeként – Bartholomaeides véleménye megrázó: abban az időben, amikor ez még a magyar nyelvet illetően is inkább bizonyítandó, semmint bebizonyított tételnek számított, szerinte a „slowensky” nyelv maradéktalanul alkalmas az uralkodók beszélgetésének lefolytatására, s ez szerinte nem új keletű javaslat, hanem a magyar államiságnak a Szent István-i államalapításban eleve implikált, azóta inherens alapvetése. Az egyelőre az ausztrószlavizmus irányába tájékozódó szláv értelmiség a rendi alapokon nyugvó magyar államnak a bécsi adminisztráció előidézte meggyengülésében esélyt látott a királyságban élő nemzetiségek megerősödésére és a szlovák nyelv szabad használatára.

25 Nicolaus OLAHUS [OLÁH], *Hungaria – Athila*, szerk. Colomannus EPERJESSY és Ladislaus JUHÁSZ, BSMRAe: Saeculum XVI (Budapest: K. M. Egyetemi Nyomda, 1938).